

Arap Dilinde Kullanılan Makâsıdu'n-Nahv Tamlaması Hakkında Bir İnceleme*

The Detective Novel in A Study on the Phrase Maqâsıdu'n-Nahv Used in the Arabic Language

Mehmet Şirin ALADAĞ

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı

Assist. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic
Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric

e-posta: msirinaladag@yyu.edu.tr

Orcid: 0000-0003-1549-2223

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 6 Ağustos / August 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Eylül / September 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Aralık / December 2024

Atıf / Citation: Aladağ, Mehmet Şirin. "Arap Dilinde Kullanılan Makâsıdu'n-nahv Tamlaması Hakkında Bir İnceleme". Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 24 (Aralık 2024), 38-55. <https://doi.org/10.34085/buifd.1529247>.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

* Bu makale, 13-15 Ekim 2023 tarihinde Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ev sahipliğinde düzenlenen "İlahiyat Bilimlerinde Makâsıd" Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Arap Dili ve Belâgatında Makâsıd Kavramı" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Öz

Bu çalışmada Arap gramerinde makâsîd anlayışı ve bu anlayış çerçevesinde ortaya çıkan literatürün tetkik edilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Arap grameri literatüründe yer alan en önemli kavram olan makâsîdü'n-nahv bir terim olarak ilk defa İbn Mâlik'le (öl. 672/1274) birlikte Arap dili literatürüne girmiştir. Kaynaklar incelendiğinde, "el-makâsîdü'n-nahviyye" kavramının, literatürde bazen nahiv ilminin ana konuları bazen nahivdeki kuralların amaçları bazen de bu ilmin illetleri anlamında yorumlandığı görülmektedir. Makâsîd ve illet kavramlarına geniş bir perspektiften bakıldığında, Arap dili grameri kurallarının temellendirilmesinde bu iki kavramın önemli bir role sahip olduğu müşahede edilmektedir. İlet herhangi tikel bir dilsel olgunun gerekçesini oluştururken makâsîd ise dilin arka planında yatan, onu sistemleştiren derin gayeleri ya da bu gayeler çerçevesinde ortaya çıkmış temel konuları ifade etmektedir. Arap dili alanında nahiv illetlerini inceleyen çalışmalar var olmakla birlikte nahvin kurallarının konulmasında amaçlanan, dildeki gelişimi yönlendiren ve dili konuşanların bilinçaltında bulunan anlayışın tezahürü niteliğindeki genel makâsîd, müstakil olarak henüz istenen düzeyde ele alınıp tartışılmış değildir. Arap gramerindeki birçok kaidenin arka planındaki amaçlar tahlil edilmeden semâî denilerek gerekçesiz bırakılması bir eksiklik olarak addedilip eleştirilebilir. Nitekim Arap gramerine dair kaidelerin tespitinde aklî deliller yerine, başta câhiliye devrindekiler olmak üzere eski Araplar'a ait kullanım ve şiir örneklerinin referans gösterilmesi, dilin, makâsîdı perdeleyen semâî boyutunu gözler önüne sermektedir. Buradan hareketle, gerek makâsîd kelimesinin dildeki kavramsal analizi gerekse nahiv ve belâgat ilimleriyle ilişkisinin ortaya konulması önem arz etmektedir. Çalışmada, Arap gramerinde makâsîd anlayışının yakından gözlemlenebilmesi adına, makâsîdü'n-nahv tamlamasının kavramsal çerçevesinin çizilmesi, bu kavram ile illet kavramı arasındaki nüansın belirtilmesi, literatürdeki anlamı ve bilhassa Arap diliyle ilişkisinin saptanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Makâsîd, Arap Dili Grameri, Nahiv, İlet.

Abstract

In this study, it is aimed to examine the concept of Arabic grammar in understanding of maqâsîd and the literature emerging within this framework. In this context, "al-maqâsîdu'n-nahviyye", the most important concept to take place in Arabic grammar, entered in Arabic Literature as a term for the first time with Ibn Mâlik (d. 672/1274). When the resources are examined, it is seen that the concept of "al-maqâsîdu'n-nahviyye" has sometimes been commented in the meaning as the main subjects of nahiv science, and sometimes as the purposes of rules in nahiv, and sometimes as the ilat of this science. When maqâsîd and ilat concepts are observed from a wide angle, it is seen that these two concepts have a significant role in the foundation of Arabic grammar rules. While ilat forms the reason of any particular lingual phenomenon, maqâsîd expresses deep goals that lie at the background of language and systemizes it or the basic issues having emerged within these goals. Although there are studies examining the ilat of nahiv in the field of Arabic language, the general maqâsîd, which is the manifestation of the understanding in the subconscious of the speakers of the language and which directs the development of the language, which is aimed at establishing grammar rules, has not yet been addressed and discussed independently at the desired level. It can be criticized as a deficiency that many rules in Arabic grammar are left without being analyzed and are called semâî without justification. In fact, in determining the rules of Arabic grammar, instead of rational evidence, the reference to the usage and poetry examples of the old Arabs, especially those of the jahiliyyah period, reveals the semâî dimension of the language that veils the maqâsîd. Setting out from this point of view, it is important to reveal both the conceptual analysis of the word maqâsîd in the language and its relationship with the sciences of grammar and rhetoric. In this study, in order to closely observe the concept of maqâsîd in Arabic grammar, it is aimed to draw the conceptual framework of the word, to indicate the subtle difference between this concept and the concept of ilat, to determine its meaning in literature and especially its relationship with the Arabic language.

Key Words: Arab Language (Arabic) and Rhetoric, Maqâsîd, Arabic Grammar, Nahiv, İlat.

Giriş

Allah'ın insanlara mesajı olan Kur'an-ı Kerîm, fesahat ve belâgatın yanı sıra Arap dili inceliklerinin doruğunda nâzil olmuştur. Bu kapsamda Kur'an'ı doğru bir şekilde anlamak ve yorumlamak için sağlam bir Arapça müktesebatına ve birikimine sahip olmak önem arz etmektedir. Kur'an'ın bazı âyetlerindeki kelimelerin anlaşılmasında a'râbîlerin sözlerinin referans kabul edildiğine dair çeşitli vesilelerle sahâbîlerden gelen pek çok rivayet,¹ bu hususu kanıtlar niteliktedir. Müfessirler başta olmak üzere birçok alan mütehasşsılarının kahir ekseriyetinin Arap dil bilgini olması, Arapçanın önemini gözler önüne sermektedir. Bu durumu onların tefsirlerinde yer alan farklı kıraat vecihlerinin yanı sıra, dil kurallarını ihtiva eden yorum ve tahlillerinden anlamak mümkündür. Dil kurallarına referansla üretilmiş gramere dair malzeme, tefsir kaynakları içerisinde nicelik ve nitelik açısından büyük bir yekûn teşkil etmektedir. Gramere dair kaide ve analizlerin ağırlıklı işlendiği lugavî tefsirleri de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bütün bunlar, ilgili dönemlerde dilin ulaştığı seviye ve yakaladığı prestije ilişkin doğrudan veya dolaylı olarak kritik bilgiler ve önemli detaylar sunmaktadır. Dolayısıyla Arap dili kurallarına uymayan bir anlamı, Kur'an'a atfetmek doğru bir yaklaşım olmadığı gibi, Arapça lafız ve manaların dışında kalan bir mefhumu, Kur'an'a iliştmek de onun Arapça bir kelâm olma vasfıyla çelişecektir.² Şâtübî, ictihad ve müctehid konularını ele alırken bunlar için gerekli bazı şartlardan bahsetmektedir. Bunlardan birinin kendisiyle şeriatın makâsıdı anlaşılacak derecede Arapça dil bilimleri bilgisi olduğunu belirtmektedir.³ Bu doğrultuda ortaya koyduğu argümanlarını destekleyen pek çok örnek ve rivayete yer vermektedir.⁴ Şâtübî'nin aktardığına göre Basra dil ekolünün önemli âlimlerinden ve Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserinin şarihlerinden Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî'nin (öl. 225/840): "Ben otuz yıldan beridir insanlara Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ıyla fetva veriyorum" şeklindeki çarpıcı sözleri de Arap dilinin şer'î makâsıdın anlaşılmasındaki rolüne işaret etmektedir.⁵ Cermî'ye bu sözü söyleten; Sîbeveyhi'nin, meânî ve beyân gibi belâgat ilimleri de dâhil Arap dil ilimleri ve bunların inceliklerine dair derin bilgisinin yanı sıra, Araplar'ın ifade üslûplarındaki maksatlarını, lafız ve manalardaki tasarruf biçimlerini çok iyi kavraması ve eserinde buna sık sık vurgu yapmasıdır.⁶ Cermî de fetva verirken eserin bu özelliğinden yararlanmıştı. Bu noktadan hareketle Kur'an makâsıdının anlaşılmasında ilk ve temel koşul, Arap dilinin makâsıdı denilen incelikleri bilmek olduğu söylenebilir. Bu kapsamda Müslüman âlimler bir fakihin müctehid sayılması için temel bazı şartlar koşmuşlardır. Bunlardan bir tanesi de sağlam ve ileri seviyede Arapça dilbilgisidir.⁷ Burada Arap dilinden kasıt, sadece gramer kuralları olmayıp aynı zamanda tek bir manayı mecaz, teşbih ve kinaye gibi farklı anlatım teknikleriyle dile getirmeyi inceleyen, başka bir ifadeyle kelimelerin ikincil manalarını konu edinen beyân ilminin yanı sıra, kelimelerin kök bilgisi ve farklı türevlerini inceleyen

¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 8/465.

² Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât fi usûli's-şer'i'a*, thk. Hâlid Abdülfettâh Şibl (Beyrut: Müessesetu'l-Kutubî's-Sekâfiyye, 1999), 3/250; Ali Sevdî, *Kur'ân Gramerinin Teorisi ve Felsefesi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 31-46; a.mlf. "Arap Gramerinin Disipline Edilişinde Kur'an'ı Kaynak Oluşu Üzerine Klasik ve Modern Dilbilimciler Bazında Bazı Mülâhazalar", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 7/2(2023), 766-793.

³ Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 4/67, 92-93.

⁴ Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 3/244-250.

⁵ Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 4/67.

⁶ Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 4/67.

⁷ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'* (Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 2005), 65.

iştikak ve sözlük gibi bilimlerdir. Ayrıca klasik kaynaklarda kaydedildiği üzere sarf, nahiv ve lugat ilimleri de bu kavram kapsamında yer almaktadır.⁸ Şâtıbî'nin görüşleri doğrultusunda Arap dilinin temel kaidelerini görmezden gelen bâtinî tevillerinin Kur'an makâsının anlaşılmasında bir katkısının olmadığı söylenebilir. Nitekim İslâmî ilimler literatürü bünyesinde bulunan muhtelif alanların bazı kaynaklarında bu makâsı ile çelişen yorumların yer alması, Arap dili inceliklerinin yeterince bilinmemesinden kaynaklı olduğu ifade edilebilir.

Kur'an'ı anlama ve yorumlamada Arapça dilbilgisini ve Arap makâsı anlayışını önemseyen Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî (öl. 790/1388); sahip olduğu müktesebatla makâsı teorisini şekillendirdiği *el-Muvâfakât* isimli eserinde dil ile makâsı ilişkisine daha çok lafız ve mana ekseninde yaklaşmıştır. Başka bir tabirle, lafızların manalara delâleti çerçevesinde dilin rolüne dikkat çekmiştir. Özellikle hakikat, mecaz ve kinaye gibi anlatım teknikleri üzerinden birincil ve ikincil manaları konu edinerek dil ve belâgatın makâsıdaki yerine vurgu yapmıştır. Öte yandan Şâtıbî, meseleyi; birincil manaların eki ve uzantısı mesabesinde gördüğü ikincil manaların –Şâtıbî'nin ifadesiyle tebeî mana–şer'î hükümlerin istinbatı düzeyinde herhangi bir sonuç doğurup doğurmaması zaviyesinden tartışmıştır.⁹

Klasik anlamda eski dil âlimlerinin Arap gramerindeki makâsı anlayışı başka bir deyimle nahvin makâsı konusunda yazdıklarına bakıldığında bunun, eserlerindeki dağınık referanslar ve satır aralarında değindikleri konulardan öteye geçmediği gözlemlenebilmektedir. Bu, önceki dil âlimlerinin, her biri temel prensip niteliğindeki bu amaçları bilmedikleri ya da önemsemedikleri anlamına gelmiyor. Zira eserlerindeki işaretler bunu tam manasıyla bildiklerine dair bize yeterli seviyede bilgi sunmaktadır. Ancak, makâsı terimini neden müstakil başlıklar altında ele almadıklarına gelince bunun, makâsı kavramının nahvi oluşturan meseleler arasında geçmediğinden veya ona özgü bir başlığın bulunmamasından kaynaklı olabileceği düşünülebilir. Modern dönemde ise ülkemizde nahvin makâsı hakkında yapılan herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Arap akademi camiasında bu doğrultuda sınırlı düzeyde araştırmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında Mustafa Ahmed Abdülâlîm'in nahiv illetlerini yeni bir perspektiften incelediği "Fi'l-Makâsıdi'l-Âmme li'n-Nahvi'l-Arabî: Rü'ye Cedîde li'l-İleli'n-Nahviyye" adlı makalesi anılmaya değerdir.¹⁰ Çalışmada nahiv illetlerini makâsı olarak isimlendirmeyi tercih eden yazar bu illetleri lafzî maksatlar, manevî maksatlar ve hem lafzî hem manevî maksatlar şeklinde üç kısma ayırmıştır. Ancak yazar çalışmasında örnekler üzerinden ilgili maksatların detaylarına girmekle yetinerek makâsı'n-nahv tamlamasını bir kavram olarak ve belâgatle ilişkisi bağlamında yeterince inceleme konusu yapmamıştır. Bu çalışmayı yapma fikri ise gerek klasik gerekse modern dönemde yazılan söz konusu eser ve çalışmalarda dağınık biçimde yer alan nahvin makâsı hakkındaki malzemenin bir araya getirilmek suretiyle bütünlük arz eden bir yaklaşımın oluşturulması amacıyla hâsıl olmuştur.

Bilindiği üzere, Arap dilindeki pek çok kaide ve hükmün arka planında bulunan hikmetlerin anlaşılması, dilin felsefesi niteliğindeki makâsı'nın tam manasıyla kavranılmasına bağlıdır. Dolayısıyla

⁸ Hasen b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr, *Hâşiyetü'l-'Attâr 'alâ Cem 'i'l-cevâmî'* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, ts.), 2/422.

⁹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 3/33-34, 261-262.

¹⁰ Bk. Mustafa Ahmed Abdülâlîm, "Fi'l-Makâsıdi'l-Âmme li'n-Nahvi'l-Arabî: Rü'ye Cedîde li'l-İleli'n-Nahviyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb* 65/3 (2005), 69-123.

bu çalışmada, Arap dili gramerinin bazı kaynaklarında göze çarpan ve dil kurallarının konumlandırılması noktasında önem arz eden makâsîdu'n-nahv/el-makâsîdu'n-nahviyye tamlamalarının tetkik edilmesi suretiyle, dilcilerin makâsîd anlayışlarının incelenmesi hedeflenmektedir.

Arap gramercilerin makâsîdu'n-nahv tamlamasına dair tanım ve görüşlerinin ele alınmasından önce, bazı hususlara değinmekte yarar vardır. Bunlardan birincisi, makâsîd kavramının kavramsal çerçevesinin çizilmesidir. Bu konu ayrı bir başlık altında incelenecek ve bu çerçevede “makâsîd” kavramının yanı sıra bu kavram anlamında kullanılan kelimelere değinilecektir. Ardından makâsîd çerçevesinde değerlendirilebilecek bazı illetler ile makâsîd-illet kavramlarının farkı ele alınacaktır. Devamında makâsîdu'n-nahv kavramının literatürdeki yeri ve Arap dilinde yorumlanabilecek anlamlar araştırılacaktır. Müteakiben makâsîd kapsamında öne çıkan unsurların lafzî ve mânevî boyutu konu edinilip bazı örnekler üzerinden açıklığa kavuşturulacaktır. Son bölümde, makâsîd perspektifinde nahiv, fıkıh ve belâgat ilişkisi incelenecektir. Bu konu, kastedilen anlam, belirlenen yöntem ve sınırlılıkla henüz istenilen seviyede incelenip aydınlatılmış değildir. Bundan dolayı Arap dili gramerinde makâsîd kavramı, anlayışı ve içeriği hakkındaki bu çalışmayla, bilhassa söz konusu kavramın Arap diliyle olan ilişkisinin saptanması amaçlamaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

Sözlükte “bir şeyi kastetmek, ona yönelmek, mali konuda tutumlu davranmak, her şeyde orta yolu bulup ifrata kaçmamak, doğru yolda olmak” anlamındaki¹¹ “kâsîd” kökünden türeyen “makâsîd”, etimolojik olarak ism-i mef'ûl manasında kullanılan mîmli bir masdar olan “maksîd” kelimesinin çoğulu olup “amaçlar” anlamındadır.¹²

Makâsîd anlayışı nahiv kaidelerini anlamlandırma ve gerekçelendirme noktasında önemli bir yere sahiptir. Bu anlayışın ifade bulduğu kavramın türetildiği kâsîd ve maksûd tabirlerinin yanı sıra literatürde bu anlamda kullanılan illet (ç. ilel), ğarad (ç. aġrâd)¹³ ve murâd¹⁴ gibi kavramların Arap dili grameri kaynaklarında muhtelif bağlamlarda kullanılması, nahiv ilminde kendine özgü bir tür makâsîd anlayışının varlığını göstermektedir. Bu bağlamda İbn Mâlik et-Tâî (öl. 672/1274) tarafından kaleme alınan el-Elfiyye adlı manzûmeye Şâtîbî'nin şerh olarak yazdığı *el-Makâsîdü's-Şâfiyye fî şerhi'l-Hulâşati'l-Kâfiyye* isimli eseri onun makâsîd teorisini gramere taşıma denemesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim,

¹¹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn müretteben 'alâ ħurûfi'l-mu'cem*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), “kşd”, 3/393; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luġa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn vd. (Mısır: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Telif ve't-Terceme, ts.), “kşd”, 8/352; Ebû'l-Kâsım İsmâîl Sâhib b. Abbâd, *el-Muĥîf fî'l-luġa*, thk. Muhammed Hasan Âlî Yâsîn (Beirut: 'Âlemü'l-Kutub, 1994), “kşd”, 5/256.

¹² Burhâneddin İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İrşâdü's-sâlik ilâ ħalli Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed b. Avd b. Muhammed es-Sehli (Riyad: Edvaü's-Selef, 1954), 1/74.

¹³ Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdullah b. el-Abbâs İbnü'l-Verrâk, *ilelü'n-nahv*, thk. Mahmûd Câsim ed-Dervîş (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 138; el-Kâdî Abdünnebî b. Abdürresûl el-Ahmed Abdünnebî Nekkî, *Düstûrü'l-'ulemâ'-Câmi'u'l-'ulûm fî işlâhâti'l-fümûn*, çev. Hasan Hânî Fahs (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 2/168.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *Resâ'il fî'l-luġa*, thk. Velîd Muhammed es-Serâkîbî (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2007), 172; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm el-Ensârî, *Muġni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek - Muhammed Ali Hamdullah (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 362; Hasan b. Muhammed b. Şerefşah el-Esterâbâdî, *Şerĥu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd (b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2004), 2/712; Şemseddin Ahmed Dunkûz (Dikgöz), *Şerĥân 'alâ Merâhi'l-ervâĥ fî ilmi's-sarf* (Kahire: Mektebetü ve Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 1959), 136.

Şâtıbî'nin "el-makâşidü's-şer'iyye" ıstılahı yanında "el-makâşidü'n-naḥviyye" ve "el-makâşidü'l-'Arabiyye" gibi terim ve kavramları sıkça kullanması Arap gramerinde bir makâsıd anlayışına işaret etmektedir.¹⁵ Şâtıbî'nin adı geçen eserinde makâsıd kelimesini, türevlerini ve maksat anlamındaki ifadeleri sık kullanması da bunun bir sonucu olarak görülebilir. Daha çok modern olmak üzere kaynaklarda şer'î makâsıdın birbirine yakın çeşitli tanımları yer almaktadır. Genel olarak şer'î hükümlerin gayeleri anlamında yorumlanan el-makâşidü's-şer'iyye kavramı Muhammed Tâhir İbn Âşûr (öl. 1973) tarafından "şer'î hükümlerin tamamında veya büyük kısmında gözetilen mâna ve hikmetler" şeklinde tanımlanmıştır.¹⁶ Bir diğer çağdaş âlim Ahmed er-Reysûnî de "makâsıdü's-şer'îa" kavramını "kulların/insanların maslahatını gerçekleştirmek adına dinî hükümlerde güdülen gayeler" olarak tarif etmiştir.¹⁷ Bununla birlikte ne klasik ne de modern dönemde nahiv âlimlerinin makâsıd kavramı için derli toplu bir tanım yapmadıkları ifade edilebilir. Nahivciler daha çok dildeki makâsıdın önemine vurgu yapan ifadeler¹⁸ kullanmak suretiyle Araplar'ın kelimelerindeki gayelerini tespit etme ve açıklama çabası içinde olmuşlardır. Bunu dilbilgisi kurallarını ta'lîl yöntemiyle analiz ederek illetler üzerinden açıklığa kavuşturmaya çalışmışlardır.

Öte yandan nahiv ilmi başta olmak üzere Arap dili ve belâgatına dair eserler incelendiğinde makâsıd çerçevesinde değerlendirilebilecek illetlerin daha çok satır aralarında işlendiği göze çarpmaktadır. Bu kapsamda klasik Arap dili ve belâgatı kaynakları içerisinde doğrudan makâsıd ele alan ya da "makâsıd" başlığını taşıyıp konuyu inceleyen eserlere rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra alana dair kaynaklarda "el-makâşidü'n-naḥviyye" şeklinde müstakil herhangi bir başlık da mevcut değildir. İlerleyen sayfalarda değinileceği üzere nahiv eserleri arasında makâsıd ismiyle telif edilenler vardır; ancak bunların da doğrudan bu konuya eğilmedikleri görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında nahiv kurallarını anlamlandırma noktasında ortaya konulan illetlerin, Arap dili makâsıdı kapsamında belirtilmemiş olmasının, bu sahada yapılacak çalışmaları bir hayli zorlaştıracaklarını söylemek mümkündür.

2. Arap Dili Gramerinde Makâsıd Çerçevesinde Değerlendirilebilecek Bazı İletler

Tüm dillerde sistematik olarak dilin doğal seyrini ve gelişimini belirleyen, ona sınırlar çizen, dilin yasaları mahiyetinde belli bazı gayelerin olduğu muhakkaktır. Arap dilinin bilhassa nahiv ilminin kaideleri incelendiğinde, bunların belli bir mantık çerçevesinde birtakım genel maksatların etrafında şekillendiği görülür. Kaynaklarda aktarılan uzun bir rivayetten şu kesit bu hususu belirgin biçimde teyit etmektedir: Nahiv ilmini sistemleştiren Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'ye (öl. 175/791) gramerde gerekçe gösterilen illetler hakkında: "Bu illetleri Araplar'dan mı aldın, yoksa kendinden mi uydurdun?" diye sorulmuş, o da buna cevaben: "Her ne kadar kendilerinden nakledilmemişse de henüz akıllarında illet ve gerekçeler ortaya çıkmamışken Araplar, tabiat ve karakterlerine uygun konuşuyorlardı,

¹⁵ Muhammed Ammâr Derîn, "el-Makâşid ve eserühâ fi' d-dersî'n-naḥvî inde Ebî İshâk eş-Şâtıbî", Mecelletü'l-'Ulûmî'l-'Arabiyye 2/69 (1444), 126.

¹⁶ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Makâşidü's-şer'î'ati'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed et-Tâhir el-Meysâvî (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2001), 251.

¹⁷ Ahmed er-Reysûnî, *Nazariyyetü'l-makâşid inde'l-İmâm eş-Şâtıbî* (Herndon: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 1995), 19.

¹⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şâtıbî, *el-Makâşidü's-şâfiyye fi şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiyye*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin vd. (Mekke: Câmîatiü Ümmi'l-kurâ, 2007), 1/384; Muhibbuddin Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed el-Halebî Nâzirü'l-ceyş, *Temhîdül-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâ'id*, thk. Ali Muhammed Fâhîr vd. (Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1428), 4/1724.

konuşma yerlerini biliyorlardı." Ben de kendimce bir illet bulup onu gerekçe olarak gösterdim, şayet bu, Araplar'daki illetle aynı çıkarsa maksadım gerçekleşmiş demektir, yok eğer Araplar'da, ileri sürdüğüm illetten başka bir illet varsa o halde benim getirdiğim illet de ihtimal dâhilindedir", demiştir.¹⁹

Basra dil ekolünün en önemli temsilcisi Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserinde gramer kaidelerini tespit ederken bunları klasik Arap şiiiriyle istişhâdda bulunarak gerekçelendirmesi²⁰ de hocası Halîl b. Ahmed'in bu düşüncesiyle örtüşmektedir.

Nahiv ve belâgat kaynakları bilimsel bir metotla tetkik edildiğinde Arap dili gramerinde iki olgunun dikkat çektiği gözlemlenmektedir. Bunlar makâsîd ve î'rab olgularıdır. Bu iki olgudan ilki bütün dillerde vardır, ancak diğeri sadece Arap diline özgü bir uygulamadır. Bu nedenle Arap dilindeki dilsel maksatların diğeri dillere nispetle daha çok olduğunu söylemek mümkündür. Arap nahvinin gerek küllî kaidelerinde gerekse cüz'î meselelerinde genel maksatların güdülmesi ehemmiyet arz etmektedir. Söz konusu bu genel maksatların tespit edilmesi, nahvin daha iyi bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Zira bunların tespiti bizlere aynı zamanda bu dili konuşanların genel eğilimlerini de gösterecektir.

Arap grameri kaynakları tarandığında özellikle dilde kolaylığı esas alan bir makâsîd anlayışının hâkim olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim dilin koruyucuları pozisyonundaki şairlerin çoğu defa şiirdeki biçimsel formatı dil kurallarına ve î'rab kaidelerine yeğlemeleri bu kapsamda değerlendirilebilir.²¹ Şairlerde görülen ve zaruret olarak telakki edilen bu uygulamalar, gramerdeki makâsîd anlayışını yansıtan unsurlardan tahfîfin bariz olduğu alanlardan birini oluşturmaktadır. Öte yandan, nahiv kuralları gerekçelendirilirken çoğunlukla kesret-i isti'mâl (çok kullanım), tağlîb (aralarındaki ilişkiden dolayı türlü sebeplerle iki şeyden birinin lafzının tercih edilip diğeri de kullanılması),²² hamlen li'l-ekall ale'l-ekser (kullanımı az olanı yaygın olana hamletmek), tardan li'l-bâb (herhangi bir konu veya kuralda standardı oluşturmak),²³ tahfîf, tenâsüb, münasebet (uyum/uygunluk), ihtisâr, def'an li'l-lebs (karışıklığın giderilmesi) vb. amaçların zikredildiği görülmektedir. Kimi kurallarda makâsîd anlayışını oluşturan bu amaçlardan ikisi veya daha fazlası bir arada bulunur.²⁴ Kaynaklarda yer alan ve gramer kurallarının açıklanmasında dayanak kabul edilen bu tür amaç ve illetleri makâsîd çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda söz konusu amaçlar ile nahiv konuları arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve kavranması öncelikle nahiv kurallarına yönelik bütüncül bir perspektif sağlayacaktır. Öte yandan bu bakış açısı, kurallar arasında belli bir düzen ve sistem dâhilinde ilişkilendirme fırsatını da vermektedir. Bunun yanı sıra nahiv ilmi, Arap diline ait olguları işlerken daha çok bu olguların sebeplerine değinmektedir. Buna karşın belâgat ilmi ise bu dilsel

¹⁹ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fi 'ileli'n-naħv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beirut: Dârü'n-Nefâ'is, 1986), 65, 66.

²⁰ Bk. Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *Kitâbü Sîbeveyhi* (Beirut: Dâru Sâdır, 1316).

²¹ Zarûret olgusu hakkında genel bilgi için bk. Muhammed Meşhud Hakçoğlu, *Arap Gramerinde Zarûret Olgusu* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021).

²² Ebü'l-Faql Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naħv*, thk. Abdülilâh Nebhân vd. (Dımaşk: Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1987), 1/288-290.

²³ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 1/497.

²⁴ Ebü'l-Faql Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *el-İktirâh fi uşûli'n-naħv*, thk. Salahuddin el-Havvârî (Beirut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2011), 92-93.

olguların amaçlarını açıklamaktadır. Örneğin hazf olgusu ile kesret-i isti'mâl arasındaki ilişki, sebebiyet ilişkisi olup daha çok nahiv ilminin ilgi alanına girerken; bu olgunun birer amaç olan tahfif veya ihtisârla ilişkisi ise makâsîd ilişkisi şeklinde olup belâgatın konusudur.²⁵ Başka bir ifadeyle, kesret-i isti'mâl, sözün uzun olması veya şiir zarureti gibi sebepler hazfı gerektirirken tahfif veya ihtisâr gibi amaçlar ise hazfın uygulanmasında aranan gayelerdir. Hazf için geçerli olan söz konusu bu durum, takdîm-te'hîr ve ta'rif-tenkîr gibi diğer dilsel olgular için de geçerlidir.

Diğer taraftan nahiv ilminin yanı sıra sarfın illetlerini konu edinen kimi kaynaklar, özellikle bu disiplinde şaz ve kural dışı kabul edilen illetler için مناسبات تذكر بعد الوقوع (sözün Araplar'ca kullanımından sonra zikredilen gerekçeler) gerekçesini kullanarak²⁶ söz konusu kullanımları akli bir dayanak ve temele oturtmak yerine semâ'a havale ettikleri görülmektedir. Oysa dilin sistemini oluşturan kurallar, bu tür ifadelerle geçiştirilmeyecek kadar önemlidir. Kaynaklarda yer alan ve gramerin bir tür alt makâsîdî denilebilecek adı geçen illetlerin genel bir tasnifle lafız ve mana yönü gözetilerek bir taksime tabi tutulması konunun bütüncül olarak anlaşılmasını sağlayacaktır. Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (öl. 337/949) nahiv illetlerini tasnif ederken bunları tâlimî/didaktik, kıyâsî/analojik ve cedelî/diyalektik şeklinde üç çeşide ayırıp²⁷ lafız ve mana boyutundan bahsetmemiş olması onun مناسبات تذكر بعد الوقوع yaklaşımına benzer bir anlayışı benimsediğini ve söz konusu taksiminin daha çok cüz'î illetlere ilişkin olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim bu husus onun, nahiv illetleri; gramer meselelerine yönelik sonuçları doğuran değil, bilakis realitede bulunan kullanımlardan çıkartılmış ölçütlerdir şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır.²⁸ Genel olarak nahiv ilmindeki kaidelerin açıklanması ve gerekçelendirilmesinde ortaya konulmuş illetler lafız ve mana eksenli olarak iki kategoriye ayrılabilir.

3. Nahvin Makâsîdî Kavramı

Klasik nahiv kaynaklarında yorum ve açıklama şeklindeki bazı değerlendirmeler hariç tutulursa makâsîd kavramının genel geçer bir tanımından bahsedilemez. Bununla birlikte makâsîd tabirini "makâsîdü'l-Arab" ve "makâsîdü'n-nahviyyîn" benzeri tamlamalarla sıkça kullanan Şâtîbî'nin, Sîbeveyhi hakkındaki şu sözleri nahvin kurallarında makâsîdın gözetildiğini ortaya koymaktadır: "Her ne kadar o gramer konusunda konuşmuş olsa da ifadelerinde Araplar'ın amaçlarına, onların lafız ve manalardaki tasarruf biçimlerine dikkat çekmiştir. O sadece fâil merfudur, mef'ûl mansûbdur vb. sözlerle yetinmemiştir, bilakis o, gramerin her konusunda gerekli uygun açıklamaları yaparak meânî ve beyân ilimlerini, lafız ve manalardaki tasarruflarını bile içerecek kadar açıklığa kavuşturmuştur."²⁹

Burada makâsîdü'n-nahv/nahvin maksatlarıyla ilgili oluşabilecek karışıklığı önlemek amacıyla şu hususa dikkat çekmekte yarar vardır: Makâsîdü'n-nahv denilince iki anlam akla gelmektedir. Birincisi, nahiv kaidelerinin öğretilmesindeki ve okutulmasındaki maksattır. Maksadın maksadı da denilebilecek bu ilk yorum Allah'ın kelâmını ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini doğru anlamak şeklinde açıklanmıştır. Çalışmamızın da konusunu oluşturan ikincisi ise, nahiv kaidelerinin

²⁵ Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâga*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 39, 90-94.

²⁶ Dunkûz (Dikgöz), *Şerhân 'alâ Merâhi'l-ervâh*, 118.

²⁷ Zeccâcî, *el-İzâh fi 'ileli'n-nahv*, 64, 65.

²⁸ Zeccâcî, *el-İzâh fi 'ileli'n-nahv*, 64.

²⁹ Şâtîbî, *el-Muwâfaqât*, 4/67.

konulmasında güdülen tahfif, tenâsüb, münasebet, ihtisâr, def'an li'l-lebs gibi lafzî maksatlar ile ifâde, beyân, îzâh, tahsîs vb. manevî maksatları kapsayan bir kavramdır. Bu ikinci anlam muhtelif biçimlerde izah edilmeye çalışılmıştır.

Nahiv eserlerinde “el-makâsîdü'n-nahviyye” ya da “makâsîdü'n-nahv” şeklinde konu başlıkları olmamakla birlikte bu alana dair eserler incelendiğinde “makâsîd” kelimesinin satır aralarında “makâsîdü'n-nahv” gibi tamlamalarla ele alındığı görülmektedir.³⁰ “Makâsîd” kavramı, nahiv ilminde yukarıdaki iki anlama ek olarak nahvin ana meseleleri/temel konuları manasında da kullanılmıştır.³¹ Arap grameri literatüründe bu kavramı terim olarak ilk kullanan kişi İbn Mâlik'tir. O, kullandığı bu kavramla Arapça dilbilgisine ilişkin kaleme aldığı *el-Elfiyye* isimli eserinin “nahvin ana konularına odaklandığı” özelliğine dikkat çekmiştir. Bunun örneği, *el-Elfiyye*'nin girişinde zikrettiği şu beytidir:

وَأَسْتَعِينُ اللَّهَ فِي الْفَيْيَةِ مَقَاصِدُ النَّحْوِ بِهَا حَوِيَّةٌ

*Allah'tan yardım dilerim “Elfiyye”yi nazmetme konusunda. Nahiv ilminin makâsîdı bir araya getirilmiştir onda.*³²

İbn Mâlik'in gerek bu beytinden gerekse giriş kısmı hariç devamındaki diğer beyitlerinde ele aldığı meselelerden anlaşılacağı üzere, *el-Elfiyye*'nin dilsel birer olgu olan ya da lafızların cümledeki durumlarını ilgilendiren mu'reb-mebnî, ma'rife-nekre, mübtedâ-haber, fâ'il, nâib-i fâ'il ve mef'ûl gibi nahvin temel konularını işlediği görülmektedir. Nitekim *el-Elfiyye*'nin sonunda yer alan şu beytin ikinci dizesi de İbn Mâlik'in makâsîd kavramından bu manayı kastettiğini göstermektedir:

وَمَا يَجْمَعُهُ عُيَيْتٌ قَدْ كَمَلْنَا نَظْمًا عَلَى جُلِّ الْمُهَمَّاتِ اشْتَمَلْنَا

*(Nahvin konu ve kurallarından) derlemesini kastettiklerim tamamlandı sonunda; önemli konuların çoğunu kapsayan bir nazım formunda.*³³

el-Elfiyye şârihleri arasında İbn Mâlik'in makâsîd kavramından bu anlamı kastettiği hususunda genel bir kanaatin varlığından bahsedilebilir. Bu şârihler arasında önemli bir yere sahip Şâtîbî'nin *el-Elfiyye*'ye dair şerhinde de bu yönde bir mananın olduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Diğer nahiv kaynaklarında da buna benzer bir tablo hakimdir. Nahiv kaidelerinin illet-i gâiyyesi veya başka bir tabirle makâsîdü'n-nahviyye denilen amaçların, daha çok nahiv usûlü ve belâgat (meânî) ilimlerine bırakıldığı görülür.

Öte yandan *el-Elfiyye*'de geçen مَقَاصِدُ النَّحْوِ tabiri, kimileri tarafından İbn Mâlik'e ait bir kitabın adı olarak yorumlanmışsa da bu görüş pek kabul görmemiştir. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî'nin (öl. 1041/1632) aktardığına göre, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (öl. 911/1505) böyle bir ihtimali reddetmektedir.³⁵ Bununla birlikte, müellifin sadece

³⁰ İbn Mâlik, *el-Elfiyye*, 2.

³¹ Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Behcetü'l-Merziyye*, thk. Mustafa Hüseyinî Deştî (Kum: Mektebetü'l-Müfid ve'l-Fîrûzâbâdî, 1984), 3.

³² İbn Mâlik, *el-Elfiyye*, 2.

³³ İbn Mâlik, *el-Elfiyye*, 65.

³⁴ Şâtîbî, *el-Makâsîdü's-Şâfiyye*, 1/19.

³⁵ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Makkarî, *Nefhu't-ṭ-ṭîb min guşni'l-Endelüsi'r-raṭîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ḥaṭîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 2/224-225.

makâsıdü'n-nahv tabiriyle yetinmediği, bu terimi eser başlıklarına taşıdığı da görülmektedir. Bu bağlamda, onun *Teshîlü'l-Fevâ'id ve tekmilü'l-Makâşid* ve *el-Fevâ'idü'l-mahviyye fi'l-makâşidi'n-nahviyye* gibi makâsıd başlıklı kimi eserleri söz konusudur. Bu da makâsıd kavramının müellif nezdinde özel bir manasının olduğunu göstermektedir. Ancak, ilgili eserler makâsıd başlığını taşısa da bunların içerik olarak gaye anlamındaki makâsıd konusuyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Keza el-Aynî'nin (öl. 855/1451) *el-Makâşidü'n-nahviyye fi şerhi şevâhidi şürûhi'l-Elfiyye* adlı eserinin başlığı makâsıd kelimesini içerse de bu eser bilinen makâsıddan ziyade, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye'* sine yazılan bazı şerhlerdeki şevâhid beyitlerin açıklaması şeklindedir.

Makâsıd kavramının nahivde kullanıldığı ikinci anlamı ise yukarıda dile getirilen ve dilin felsefesini şekillendiren kesret-i isti'mâl, tağlîb, hamlen li'l-ekalli ale'l-ekser, tardan li'l-bâb, tahfîf, tenâsüb, münasebet (uyum/uygunluk), ihtisâr, def'an li'lebs gibi amaçlardır. *el-Elfiyye'* nin önemli şarihlerinden Şâtübî, nahiv ilminin iki tür kelâmı ihtiva ettiğini belirtmekte ve bunlardan birincisinin dili hata ve tahriften korumak amacıyla Araplar'ın kullanım ve konuşmalarının esas alınması gerektiğini belirterek, İbn Mâlik'in *makâsıdü'n-nahv* kavramından kastettiği mananın da bu olduğunu söylemektedir. İkinci türü nahivdeki kaidelerin usûl ve gayeleri ve Araplar tarafından konulan ölçütlerin illetleri şeklinde yorumlamaktadır. O, *el-Elfiyye'* ye yazdığı söz konusu şerhinde bu mananın şerhinin amacına daha çok uygun olduğunu ifade etmektedir.³⁶ Makâsıdın bu anlamda kullanılması, kelimenin sözlük anlamıyla da paralel bir mana arz etmektedir. *el-Elfiyye'* nin şarihlerinden ve aynı zamanda müellifin oğlu İbnü'n-Nâzım da *makâsıdü'n-nahv* kavramını açıklarken *el-Elfiyye'* nin nahvin en büyük maksadını ihtiva ettiğinden benzerlerinden üstün olduğu şeklinde bir yorumda bulunmakta;³⁷ ancak İbnü'n-Nâzım nahvin bu büyük maksadının ne olduğunu açıklamamaktadır. Bununla birlikte, *el-Elfiyye'* nin şarihlerinden kimileri makâsıd tabirini açıklarken bunu nahvin maksad ve amaçları şeklinde yorumlamış,³⁸ kimileri de yukarıda belirttiğimiz her iki manaya işaret etmişlerdir.³⁹ İslâm tarihi ve Arap edebiyatı tarihine dair bibliyografik çalışmalarıyla tanınan Alman müsteşrik ve Sâmi dilleri bilgini Carl Brockelmann (öl. 1956) da nahvin makâsıdı tabirini kullanmıştır. Brockelmann Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'* ını değerlendirirken, Arap gramerinin tüm konularını içine alan en eski eserin Sîbeveyhi'nin kitabı olduğunu ifade eder. Akabinde müteahhir âlimlerin, nahvin makâsıdı (amaçları)nın belirleme ve sınırlarının açıklığa kavuşturulması bakımından büyük katkılar sunduklarını; ancak kayda değer mülâhazalar ve yeni bakış açıları bakımından ona bir şey eklemediklerini belirtmektedir.⁴⁰

Öte yandan, kimi nahiv kaynaklarında bu disiplinin maksadı; konuşurken dili gramatikal hatalardan korumak şeklinde belirtilmiştir.⁴¹ Bu cümlenin içerdiği bilgiler dikkate alındığında ilgili

³⁶ Şâtübî, *el-Makâşidü's-şâfiye*, 1/20.

³⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik İbnü'n-Nâzım, *Şerhu'bnî'n-nâzım 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnû's-Sûd (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 2000), 4.

³⁸ Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Alî b. Sâlih el-Mekkûdî, *Şerhu'l-Mekkûdî 'ale'l-Elfiyye*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 401.

³⁹ Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî li-Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1998), 1/19.

⁴⁰ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: Dârü'l-maârif, 1959), 2/135.

⁴¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Taqrîr ve't-tahbîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 1/25; Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'ulûm*, thk. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988), 126.

hususun Araplar'dan ziyade; Arap olmayanlar için geçerli bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu durum, nahvin tikel ve tümel meselelerinde görülen kaidelerinden ziyade doğrudan bu ilmin karakteristik özelliğini oluşturan 'rab olgusunun kullanımıyla ilintilidir. 'rab, Arap dili kurallarının arka planında yatan hikmeti, bu dilin sağlam sistemini ve Araplar'ın dildeki ifade gücünü yansıttığı için Arapçanın doğru kullanımını desteklemektedir. Konuşurken dili hatalardan koruma hususu, bazı kaynaklarda nahiv ilmini öğrenmenin faydası olarak belirtilmiş, Kur'an ve hadislerin doğru şekilde anlaşılması da bu fayda kapsamına alınmıştır.⁴²

Herhangi bir ilme başlamadan önce o ilim hakkında bilinmesi gereken, mahiyetinin anlaşılmasını sağlayan ve kaynaklarda "mebâdi'ü'l-'aşere" olarak tabir edilen on ilke bulunmaktadır. Bunlardan biri olan semere/fayda ilkesi makâsîd ile bağlantılıdır. Zira bu ilke Arap dili bilimleri— nahiv, belâgat, sarf ve diğerleri — özelinde söz konusu olunca düşüncelerde dolaşan ve ruhlarda yer eden duyguları, anlam olarak doğru, üslûp ve lafız açısından zarif, hayal gücü bakımından güçlü ifadelerle, akıcı, açık ve etkili bir biçimde anlatma yeteneğini güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Öte yandan kelimenin 'rab ve binâ çerçevesinde merfûât, mensûbât, mecrurât ve meczûmât şeklinde taksimata tabi tutulması ve cümle öğelerinin takdim ve tehirinin yanı sıra nekrelik-marifelik, sayı ve cinsiyet bakımından uyumu sonucunda orta çıkan (fer'î/cüz'î) nahiv kaidelerinin konulmasındaki makâsîd olgusu, fayda ilkesine (konuşma ve yazıda dili hatalardan kuruma) karşılık gelmektedir. Ancak bu çalışmada tektik edilemeye tabi tutulan ve nahvin hükümlerinde güdülen ifâde, tahfîf, beyân ve tahsîs gibi makâsîdın ise genelde belâgatın meânî ilminde açıklandığı görülmektedir.

İlimlerin mukaddimesi/önsözü olarak da nitelendirilen⁴³ "mebâdi'ü'l-'aşere" Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân (öl. 1206/1792) tarafından nazım halinde şu şekilde sıralanmıştır:

إِنَّ مَبَادِي كُلِّ فَنٍّ عَشْرَةٌ الْحَدُّ وَالْمَوْضُوعُ ثُمَّ الثَّمَرَةُ
وَفَضْلُهُ وَنِسْبَةُ وَالْوَضِيعُ وَالاسْمُ الْاسْتِمْدَادُ حُكْمُ الشَّرَاحِ
مَسَائِلُ وَالْبَعْضُ بِالْبَعْضِ اِكْتَفَى وَمَنْ دَرَى الْجَمِيعَ حَارَ الشَّرَفَا

Her ilmin/sanatın ilkeleri ondur: Tanımı, konusu sonra semeresi,

Üstünlüğü, (diğer ilimlerle) ilişkisi, kurucusu, adı, kaynağı, şâriin (kanun koyucu) hükmü,

(Sonuncusu) konularıdır. Bunların bazıları diğerleriyle yetinir ve hepsini bilen, şerefe nail olur.⁴⁴

4. Arap Dili Gramerinde Makâsîdın Lafzî ve Mânevî Boyutu

Arap dünyasının modern dil çalışmalarının öncülerinden Temmâm Hassân (1918-2011) nahvin kaidelerini temellendiren ana illetlerini ele alırken bunları fayda, doğruluk ve yanlış anlaşılmayı önleme

⁴² Zeccâcî, *el-Îzâh fi 'ilelî'n-naħv*, 95.

⁴³ Muhammed b. Arafê ed-Düsûkî, *Hâşiyetü'd-Düsûkî 'alâ Muhtaşari'l-me'ânî li'Sa'deddîn et-Teftâzânî*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, ts.) 1/132, 133.

⁴⁴ Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân, *Hâşiyetü 'alâ Şerhi's-Süllem li'l-Mollâvî* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1357/1938), 35.

diye üç amaç olarak açıklamaktadır. Bu amaçların dilcilerin yaptığı her türlü etkinliği yöneten genel bir ilke olarak görülmesi takdirinde, nahivdeki tüm yönlendirme/gerekçelendirme kurallarının bu ilke etrafında döneceğini ve hangi başlık altına alınıralsa alınsın, Arap gramerindeki her bir kuralın bu üç amacı gerçekleştirmeye hizmet etmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁵

Temâm Hassân'ın fayda, doğruluk ve yanlış anlaşılmayı önleme şeklinde dile getirdiği bu üç amacı ikiye indirmek mümkündür. Çünkü bunlardan doğruluk, müstakil bir amaçtan ziyade, diğer iki amaçla alakalıdır. Diğer taraftan nahiv kurallarının konulmasında güdülen maksatları temel iki başlıkta toplamak konunun bütünlüğü açısından, isabetli olacaktır. Bunlardan ilki, dilin -daha doğrusu dildeki kuralların- lafız boyutuyla ilgili olan tahfiftir. Tahfif genellikle kelime ve terkiplerdeki değişim ve dönüşümleri ifade eden olgularda uygulanır. Bu da daha çok i'lâlın türleri olan hazf (bir veya birden fazla harf, kelime veyahut cümlenin düşürülmesi) ve ibdâlin (kelimenin harfleri arasında kaynaşmanın ve uyumun sağlanması için bir harfin başka bir harfle değiştirilmesi) yanı sıra idgâm (aynı harflerin tekrardan kaynaklı dilde oluşan ağırlığın giderilmesini hedefleyen morfoloji ve kırâat terimi) ve fetha ile harekeme formatında görülür. Tahfifin bu araçlarından ilk üçünün, daha çok sarf düzeyinde olup nahivle pek bir ilgisi bulunmamaktadır. Ayrıca, tahfif ile ilintili olsa da telaffuzdaki kolaylığı nedeniyle Araplarca sıklıkla başvurulan, doğal bir gelişim ile dilde yerleşik hale gelen ihtisâr (kelime veya cümleleri kısaltmak) ve benzeri stilistik kullanımlar da lafızla ilgili maksatlardandır. Sözgelimi gramerde hazf olgusunun olması, ism-i zâhir yerine zamirlerin kullanılması ve atıf edatları yoluyla tekrardan kaçınılması gibi hususlar bu maksadın bir göstergesidir. Süyûtî, ihtisârın Araplar'ın temel maksadı olduğunu, bu nedenle sözlerinin çoğunluğunun ihtisâr üzerine kurulduğunu ve Araplar'ın zamirleri ism-i zâhir yerine bu gayeyle kullandıklarını söylemektedir.⁴⁶

İkincisi, hükmü bildirmede bir faydanın olması anlamına gelen ifâde maksadında olduğu üzere, manayla alakalı gayelerdir. Nahiv ilminin birçok kuralının belirlenmesinde bu maksadı görmek mümkündür.⁴⁷ Örneğin, nekre ismin mübtedâ yapılmasının câiz olmayışı ifâde maksadına bağlanmıştır. Keza, haberin tanımı yapılırken, faydayı (manayı) tamamlayan parça olarak nitelendirilerek bu hususa dikkat çekilmiştir.⁴⁸ Zarf-ı zamanın somut varlıklar için haber yapılmaması örneğin يوم الجمعة محمد يا da محمد البارة gibi örneklerin nahiv açısından doğru olmaması da bu kuralın bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Başka bir tabirle nahiv kurallarının belirlenmesinde mana boyutunun dikkate alındığını açıkça göstermektedir.

Arap dilinde "mana" ile alakalı öne çıkan temel maksatlardan biri de def'an li'l-lebstir. Oluşabilecek belirsizliğin/karışıklığın giderilmesi manasındaki bu maksad kurallarla tutarlı olmayan birçok morfolojik ve dilbilimsel olgunun açıklanmasında başvurulan bir dayanak olmuştur. Bu maksad genellikle takdîm-te'hîr, zikr ve te'kid gibi daha çok lafızlarla ilintili unsurlar vasıtasıyla gerçekleşir, ancak temel gaye manaya ilişkin karışıklığın giderilmesidir. Def'an li'l-lebs maksadı başta i'rab olgusunu oluşturan harf ve hareketlerin konulması olmak üzere pek çok konuda aranan bir maksattır.⁴⁹

⁴⁵ Temâm Hassân, *el-Uşûl* (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 1420/2000), 189.

⁴⁶ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 1/66.

⁴⁷ Mananın gramatikal etkisi konusunda bk. Rifat Akbaş, "Arap Dilinde Mananın Sentaktik Etkisi Üzerine", *Turkish Studies Comparative Religious Studies*, 14/3 (2019), 420-432.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî İbn Mâlik, *el-Elfiyye* (Beyrut: el-Mektebetü's-Şa'biyye, ts.), 9.

⁴⁹ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 1/580-586.

Aynı şekilde, ism-i zâhir yerine zamirlerin kullanılması,⁵⁰ ikisinin ma'rife veya nekre olması durumunda haberin mütedânın önüne geçmesinin câiz olmayışı, ضَرَبَ مُوسَى عِيسَى örneğinde olduğu üzere, ikisinin maksûr isim olup hangisinin fâil hangisinin mef'ul olduğunu belirten lafzî veya mânevî herhangi bir karinenin olmaması halinde mef'ûlün fâilin önüne geçmeyişi ve عَمْرُو kelimesinden farkını belirtmek üzere عَمْرُو kelimesine “vâv”ın eklenmesi gibi hususlar da karışıklığı önlemek amaçlıdır.⁵¹

Literatürde tevâbi' olarak tabir edilen bedel, sıfat, atfû'l-beyân ve tekit başta olmak üzere zem ve medih fiileri, izafe gibi Arap gramerinin birçok konu ve kuralında bulunan beyân, îzâh ve tahsîs de manaya dair maksatlardandır. Kaynaklarda yer alan konular incelendiğinde belirsizlik ve anlaşılmağı gerektiren izmâr kable'z-zikrin yanı sıra, sıfat, bedel, te'kid, atfû'l-beyân, hal, temyiz ve izâfet gibi nahvin konu ve kaidelerinin pek çoğunda beyân ve îzâh maksadının gözetildiği görülmektedir. Zamîrû'l-fasl, sıfat, izafe, haber ve mef'ûl gibi unsurların takdiminde tahsîs amaçlanmaktadır. Hâl, mef'ûlün mutlak, sıfat, kasem, taaccüb, mübalağa sîgaları, ve mübâlâğa-i ism-i fâil başta olmak üzere nahiv ilminin bazı konu ve kaidelerinde mübâlâğa ve te'kidin de manaya ilişkin birer maksad olarak öne çıktıkları söylenebilir. Manayla ilgili maksatlardan bir diğeri de münâsebet/uygunluktur. Bu amaç sarf ve nahiv gibi dilin tüm düzeylerinde geniş bir yaygınlığı bulunup hareke, harf, kelime ve cümle bazında tatbik edildiği görülmektedir.

5. Makâsıd Perspektifinde Nahiv, Fıkıh ve Belâgat İlişkisi

Arap dili gramerinin kural ve konularını makâsıd bağlamında değerlendirirken bunları, fıkihtakine benzer zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât şeklinde üçlü bir taksime tabi tutmak mümkündür. Çünkü nahiv ilminin kural ve konuları önem derecesi açısından farklılık arz edebilir. Kimi kurallar anlamı doğrudan değiştirecek boyutta olduğundan diğerlerine göre daha fazla önemlidir. Bunun aksine bazı konuları da bilinmediği takdirde manaya herhangi bir hâle getirmediğinden pek mühim görülmemiştir. Aynı şekilde, nahiv kurallarını usûl ve furû' ya da külliyyât ve cüz'iyât şeklinde genel olarak iki kategoriye ayırmak mümkündür. Nitekim kimi klasik nahiv kaynaklarında konuların önem derecesine göre umde (isnad olgusunun tarafları) ve fadle/fazla (mef'ûl, hal, temyiz ve müstesnâ gibi isnad olgusunda bir etkisi olmayan unsurlar) ya da asıl ve fer' diye ikiye ayrılması da bu çerçevede ele alınabilir.⁵² Bu doğrultuda Şâtîbî'nin nahvin zarûriyyâtı/zaruri konuları diye kullandığı tabir dikkat çekmektedir.⁵³ Nitekim Şâtîbî, İbn Mâlik'in bazı konuları *el-Elfiyye'*ye almayıp dışarıda bırakmasını, bunların zarûriyyât kategorisinde yer almadıkları şeklinde gerekçelendirerek açıklamaya çalışması da bu bakış açısını yansıtmaktadır. Daha ileri bir seviyeden bakılacak olursa nahvin maksadı, dili hatalardan korumak şeklinde belirtilmiştir. Fıkıhtaki zarûriyyât-ı hamse olarak ifade edilen akıl, can,

⁵⁰ Ebû'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî, *Risâletü'l-melâ'ike*, thk. Muhammed Selim el-Cündî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 64; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 1/583.

⁵¹ Lafız ve mâna ile ilgili maksatlar hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülalîm, "Fi'l-Makâşidü'l-Âmme li'n-Nahvi'l-Arabî: Rü'ye Cedîde li'l-İleli'n-Nahviyye", 77-111.

⁵² Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş* (b.y.: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, ts.), 1/198; Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fi 'ilmi'l-'Arabiyye*, thk. Fethî Ahmed Aliyyüddîn (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-kurâ, 1420), 1/46; Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân İbn Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Dâru't-Türâs, 1980), 2/155; Ebû'l-Faql Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi' şerhu Cem 'i'l-cevâmi' fi'n-naħo*, thk. Ahmed İzzü İnâye (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2011), 1/224, 2/5.

⁵³ Şâtîbî, *el-Makâşidü's-şâfiyye*, 1/19, 9/484.

mal, nesil ve dinin korunmasına benzer gramerdeki maksad, dili hatalardan korumak şeklinde ifade edilmiştir. Bu noktadan hareketle, nahiv ilminin makâsıdını, dilin korunması ve ıslahı şeklinde beyan etmek mümkündür. Nitekim onun bu yönüne dikkatleri çekmek için “sarf ilimlerin annesi; nahiv ise onların babasıdır”⁵⁴ şeklinde bir söylem de geliştirilmiştir. Bu söylemle aynı zamanda nahvin diğer ilim dalları arasındaki önemli konumuna vurgu yapılmıştır.

Nahiv ilminin belâgatle irtibatı irdelendiğinde bunun meânî disiplini özelinde ve makâsıd düzeyinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Zira belâgat (meânî), nahvin pek çok kaidelerini anlamlandırmak suretiyle belli bir mantığa oturttuğu için bir nevi onun felsefesini yapmaktadır. Şöyle ki nahiv kaynaklarında bu ilme ait kaidelerin arka planında yatan hikmet ve gayenin yeterince veya ayrı başlıklar altında açıklanmadığı görülmektedir. Cümlede fâilin, mübtedâ veya haberin nasıl geleceğine dair verilen bilgilerin veya mef’ul ve benzeri öğelerin (müteallikat) tespitinde yapılan açıklamaların nahvin maksadını ortaya koymayı amaçlamadığı açıktır. Sözelimi, bu kaynaklarda fâ’il, nâib-ı fâil, mübtedâ-haber vb. unsurlar hazif, zikir, takdim veya te’hir gibi olgular bağlamında konu edilirken ancak neden zikredildiği, neden cümleden düşürüldüğü ya da takdim veya te’hir edildiği hususları pek fazla konu edinmemektedir. Bununla birlikte, tüm bunların arka planında yatan sebep ve gayeleri açıklayan belâgatın meânî ilmidir. Başka bir tabirle, nahvin bittiği yerde belâgat devreye girmektedir. Bu açıdan bakıldığında, nahiv ve belâgat, Arap dili ve edebiyatının anlaşılmasında birbirini tamamlayan iki önemli disiplin olarak görülebilir.

Fıkıh usûlünde maksadı ifade eden pek çok kaidenin nahiv ilminde de benzerlerinin bulunduğu görülmektedir. Meselenin anlaşılması açısından burada başta tahfif olmak üzere birkaç örneğe yer vermek yerinde olacaktır. Örneğin, fıkhıdaki “meşakkat kolaylığı celp eder”⁵⁵ meşhur küllî kaidesinin nahivdeki karşılığı, tahfif olgusu olarak belirtilebilir. Tahfif olgusunun harf, kelime ve cümle düzeyinde Arap dilinin birçok kuralının izahında gerekçe gösterildiği dolayısıyla bu ilmin makâsıd boyutuyla ayrılmaz bir parçası olduğu ifade edilebilir. Aynı şekilde, Arap dilindeki tahfif olgusu bu dilin mantığını ve bir nevi karakterini yansıtmaya bakımından da önem arz etmektedir. Arap dili ve edebiyatı ünlü âlimlerinden İbn Cinnî (öl. 392/1002), gramer illetlerini konu ederken nahivcilerin illetlerinin, fıkıhçılardan çok kelâmcıların illetlerine yakın olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Ancak İbn Cinnî’nin dile getirdiği bu hususun illetin de illeti niteliğindeki makâsıd düzeyinde bir değerlendirme olmadığı aşikardır.

Özetlemek gerekirse; Arap dil grameri kaideleri anlamlandırılmaya çalışılırken fıkıh-fıkıh usûlüne benzer veya bu ilmin kaidelerine paralel bir anlayışın olduğu sezilebilir. Dolayısıyla, nahiv kaidelerini anlamlandırma noktasında oluşan malzeme incelendiğinde, kimi kaidelerin gerekçelendirilerek anlaşılabilir bir zemine oturtulmaya çalışıldığı kiminin de semâî denilerek gerekçesiz bırakıldığı görülmektedir. Nahivdeki semâî diye nitelendirilen dilsel malzeme akıl yürütme yoluyla tesbit edilemediğinden genelde gramercilerin ilgisi dışında kalmıştır. Şâtıbî’nin

⁵⁴ Ebü’d-Diyâ’ el-Kâdirî er-Rıdavî el-Attârî, *Merâhu’l-ervâh ma’a hâşiyeti Diyâ’ü’l-işbâh* (Karaçi-Pakistan: Mektebetü’l-Medîne, 2012), 3.

⁵⁵ Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *el-Eşbâh ve’n-nezâ’ir*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcüd vd. (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1991), 1/49; Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed ez-Zerkeşi, *el-Mensûr fi’l-kavâ’id*, thk. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd (Küveyt: Vizâretü’l-Evkâfi’l-Küveytiyye, 1985), 3/169.

⁵⁶ İbn Cinnî, *el-Haşâ’iş*, 1/165.

deyimiyle nahivci bizzat kurallı ve standart olanla ilgilenir, (genelde istisnâî kullanım ve düzensiz birtakım örnekler şeklindeki) semâî özellikle şaz olanla ilgilenmesi ancak dolaylı yollardır.⁵⁷ Bu bakımdan Arap dilindeki şaz kullanımların makâsîd çerçevesine girmediğini ifade etmek mümkündür. Kendisi de bir tür gerekçe olmakla birlikte hazf, ihtisâr vs. illetlerle ta'lîlin cereyan edemediği ve Araplar'ın kullanımına bağlanan semâ'a dayalı kaideler büyük bir yekûn tutmaktadır. Bu açıdan nahiv ilmindeki kıyas ve sema⁵⁸ olgularının usûlü fıkhıdaki ta'lîlî ve ta'abbüdî kavramları ile benzerlik arz ettiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Arap dili ve belâgatı kaynaklarında makâsîd tabiri başta olmak üzere ondan türetilen kasd ve maksûd kelimeleri ile bu anlamda kullanılan ve dilin doğal mecrasındaki seyrine yön veren illet (ç. ilel), ğarad (ç. aġrâd) ve murâd gibi literatürdeki kimi kavramlar nahiv ilminin kendine özgü bir tür makâsîd anlayışının varlığını göstermektedir. Metinlerin anlaşılması ve yorumlanmasında nahvin gayelerinin göz önünde bulundurulduğu görülmekle birlikte isimlendirme noktasında İbn Mâlik ve Şâtîbî dışında kayda değer bir girişimden bahsetmek mümkün değildir.

Klasik nahiv kaynaklarında yapılan incelemeler sonucunda makâsîd çerçevesinde değerlendirilebilecek illetlerin daha çok satır aralarında işlendiği görülmüştür. Bu minvalde ortaya çıkan ve Arap dili gramerindeki makâsîd anlayışı çerçevesinde değerlendirilebilecek kavram ve olguları iki kategoride ele almak mümkündür. Bunlardan birincisi sebep kategorisinde yer alıp nahiv ilminin ilgi alanına giren kesret-i isti'mâl, taġlîb, hamlen li'l-ekall ale'l-ekser, tardan li'l-bâb gibi illetlerdir. İkincisi ise gaye kategorisinde yer alan ve genelde belâgat ilminin konu edindiği tahfîf, tenâsüb, münasebet, ihtisâr, def'an li'l-lebs gibi lafzî maksatlar ile ifâde, beyân, îzâh ve tahsîs şeklindeki manevî maksatlardır. Bununla birlikte, Arap dilbilimleri arasında kritik bir öneme sahip nahiv ilmini ve onun yapısını teşkil eden konu ve kaideler fıkıh ilmindekine benzer zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutulabilir. Başka bir ifadeyle, fıkha mahsus bu üçlü tasnif Arap diline uyarlanarak nahvin konuları bu çerçevede tanzim edilebilir.

Nahiv ile belâgat arasındaki ilişki, her iki disiplinin amaçları çerçevesinde incelendiğinde, bu bağlantının özellikle makâsîd düzeyinde olduğu söylenebilir. Belâgatın meânî ilmi, Arapça dilbilgisi kurallarının arkasındaki nedenler ve amaçlar konusunda derin bir anlayış sunarak nahvin yapısını oluşturan kuralların uygulama sebeplerini ve bu kuralların dil üzerinde yarattığı etkileri açıklar. Dolayısıyla belâgatın aslında dildeki kuralların arka planında yatan maksatları belirlemek suretiyle nahvin bir nevi felsefesini yaptığını söylemek mümkündür. Çünkü nahiv kaynaklarında, cümle yapısını belirleyen ve kelimeler arasındaki ilişkileri düzenleyen i'rab gibi dilbilgisi kurallarının ayrıntıları verilirken bu kuralların arkasındaki derin hikmet ve amaçlar genellikle açıklanmamıştır. Başka bir ifadeyle, bu kaynaklarda fâ'il, nâib-i fâ'il, mef'ul, mübtedâ-haber gibi unsurların metindeki konumu ele alınmış ancak; maksadı içeren detaylar genellikle işlenmemiştir.

Öte yandan nahvin maksatları Arap dil gramerinin kaidelerini anlamlandırma noktasında fıkıh usûlü ile benzer bir yaklaşım gösterir. Bu bağlamda, nahiv kaideleri analiz edilirken kimi kurallar

⁵⁷ Şâtîbî, *el-Makâşidü's-şâfiye*, 9/13.

⁵⁸ Nahivde kıyas ve sema' kavramları için bk. Şâtîbî, *el-Makâşidü's-şâfiye*, 3/456-458.

mantıklı bir zeminde gerekçelendirilerek açıklanmaya çalışılmış, diğerleri ise "semâ'î" olarak adlandırılıp herhangi bir gerekçe sunulmadan Araplar'ın kullanımına havale edilmiştir. Günümüzde Arapça eğitimi veren kurumlarda müfredat kitapları ve okutulacak konular belirlenirken önem derecelerine göre bazı konular kapsam dışı bırakılarak yukarıda dile getirilen zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât şeklindeki bir üçlü tasnif uygulanabilir. Arap dili makâsıdının alt başlıklarını oluşturan tahfîf, tenâsüb, münasebet, ihtisâr, def'an li'l-lebs gibi lafızla ve ifâde, beyân, îzâh, tahsis, mübâlağa ve te'kîd gibi manayla ilgili olgulardan her biri yapılabilecek yeni çalışmalar için konu teşkil edecek niteliktedir.

Kaynakça

- Abdülalîm, Mustafa Ahmed. "Fi'l-Makâşidi'l-Âmme li'n-Nahvi'l-Arabî: Rü'ye Cedîde li'l-İleli'n-Nahviyye". *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb* 65/3 (2005), 69-123.
- Abdünnebî Nekkî, el-Kâdî Abdünnebî b. Abdürresûl el-Ahmed. *Düstürü'l-'ulemâ'-Câmi'u'l-'ulûm fi iştilâhâtî'l-fünûn*. çev. Hasan Hânî Fahs. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Attâr, Hasen b. Muhammed b. Mahmûd. *Hâşiyetü'l-'Attâr 'alâ Cem'i'l-cevâmî'*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Attârî, Ebü'd-Diyâ' el-Kâdirî er-Rıdâvî. *Merâhu'l-ervâh ma'a hâşiyeti Diyâ'ü'l-işbâh*. Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Medîne, 2012.
- Akbaş, Rifat. "Arap Dilinde Mananın Sentaktik Etkisi Üzerine". *Turkish Studies Comparative Religious Studies*, 14/3 (2019), 415-439.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd. *Res'el fi'l-luğa*. thk. Velîd Muhammed es-Serâkibî. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 2007.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdülhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 5. Basım, 1959.
- Derîn, Muhammed Ammâr. "el-Makâşid ve eserühâ fi'd-dersi'n-nahvî inde Ebî İshâk eş-Şâtübî". *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye* 2/69 (1444), 119-198.
- Dunkûz (Dikgöz), Şemseddin Ahmed. *Şerhân 'alâ Merâhi'l-ervâh fi ilmi's-sarf*. Kahire: Mektebetü ve Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 3. Basım, 1959.
- Düsûkî, Muhammed b. Arafe. *Hâşiyetü'd-Düsûkî 'alâ Muhtaşari'l-me'ânî li'Sa'deddîn et-Teftâzânî*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, ts.
- Esterâbâdî, Hasan b. Muhammed b. Şerefşah. *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd. 2 Cilt. b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn vd. 16 Cilt. Mısır: ed-Dârü'l-Misriyye li't-Telif ve't-Terceme, ts.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn müratteben 'alâ hurûfi'l-mu'cem*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Hakçioğlu, Muhammed Meşhud. *Arap Gramerinde Zarûret Olgusu*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Hatîb el-Kazvînî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdirrahmân. *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâğa*. thk. İbrâhîm Şemsüddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân. *Şerhu İbn 'Akil 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Kahire: Dârü't-Türâs, 20. Basım, 1980.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Makâşidü's-şer'ati'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed et-Tâhir el-Meysâvî. Ürdün: Dârü'n-Nefâis, 2. Basım, 2001.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Haşâ'îş*. 3 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 4. Basım, ts.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1983.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârîb*. thk. Mâzin el-Mübârek - Muhammed Ali Hamdullah. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 6. Basım, 1985.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sâlik ilâ halli Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed b. Avd b. Muhammed es-Sehli. 2 Cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1954.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. *el-Elfiyye*. Beyrut: el-Mektebetü's-Şa'biyye, ts.
- İbnü'l-Verrâk, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdullah b. el-Abbâs. *İlelü'n-nahv*. thk. Mahmûd Câsim ed-Dervîş. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- İbnü'n-Nâzım, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik. *Şerhu'bni'n-nâzım 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Bâsil Uyünû's-Sûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.

- Maarrî, Ebü'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân. *Risâletü'l-melâ'ike*. thk. Muhammed Selîm el-Cündî. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Nefhu't-ţîb min ğuşni'l-Endelüsü'r-raţîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ĥaţîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn. *el-Bedî' fi 'ilmi'l-'Arabiyye*. thk. Fethî Ahmed Aliyyüddîn. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-kurâ, 1420.
- Mekkûdî, Ebü Zeyd Abdurrahmân b. Alî b. Sâlih. *Şerhu'l-Mekkûdî 'ale'l-Elfiyye*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Nâzirü'l-ceyş, Muhibbüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed el-Halebî. *Temhîdü'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâ'id*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. 11 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1428.
- Reysûnî, Ahmed. *Nazariyyetü'l-makâşid inde'l-İmâm eş-Şâţîbî*. Herndon: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 4. Basım, 1995.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Süllem li'l-Mollâvî*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1357/1938.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî. *Tertîbü'l-'ulûm*. thk. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988.
- Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmâil. *el-Muĥîţ fi'l-luġa*. thk. Muhammed Hasan Âlü Yâsîn. 11 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1994.
- Sevdi, Ali. *Kur'ân Gramerinin Teorisi ve Felsefesi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Sevdi, Ali. "Arap Gramerinin Disiplin Edilişinde Kur'an'ı Kaynak Oluşu Üzerine Klasik ve Modern Dilbilimciler Bazında Bazı Mülâhazalar", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 7/2(2023), 766-793.
- Sîbeveyhi, Ebü Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *Kitâbü Sîbeveyhi*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1316.
- Sübkî, Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Sübkî, Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Cem'u'l-cevâmi'*. Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 2005.
- Süyûtî, Ebü'l-Fađl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Behcetü'l-Merzîyye*. thk. Mustafa Hüseyinî Deştî. Kum: Mektebetü'l-Müfîd ve'l-Fîrûzâbâdî, 1984.
- Süyûtî, Ebü'l-Fađl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naĥv*. thk. Abdülilâh Nebhân vd. 4 Cilt. Dımaşık: Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye bi-Dımaşık, 1987.
- Süyûtî, Ebü'l-Fađl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fi uşûli'n-naĥv*. thk. Salahuddin el-Havvârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2011.
- Süyûtî, Ebü'l-Fađl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-hevâmi' şerhu Cem'i'l-cevâmi' fi'n-naĥv*. thk. Ahmed İzzü İnâye. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 2011.
- Şâţbî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed. *el-Makâşidü's-şâfiyye fi şerhi'l-Hulâşati'l-kâfiyye*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin vd. 10 Cilt. Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 2007.
- Şâţbî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed. *el-Muvâfaġât fi uşûli's-şer'i'a*. thk. Hâlid Abdülfettâh Şibl. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1999.
- Temâm Hassân. *el-Uşûl*. Kahire: Âlemü'l-Kutub, 1420/2000.
- Üşmûnî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf. *Şerhu'l-Üşmûnî li-Elfiyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1998.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *el-İzâh fi 'ileli'n-naĥv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dârü'n-Nefâ'is, 1986.
- Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed. *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*. thk. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd. 3 Cilt. Küveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Küveytiyye, 2. Basım, 1985.